Степан та Григорій, два діди, два товариші, на яких поглядають трохи скоса, бо вони надто поміж себе близькі й надто відторгнуті від інших, а язиката Тоська здивовано зводить брови: "Воно, конешно, старе як мале!" — і тяжко вгадати, що хотіла сказати, можна хіба здогадатися, бо жіночий розум більше закручений як прямий; а мала вона на увазі, можливо, те, що це діти схильні так дружити поміж себе; Степан та Григорій, двоє друзів, які товаришують, як сказала їхня найближча сусідка, "від мальства до мальства", чим підкріпила свою мудру гадку, що у старості люди дитиніють. Але ця пара особлива, бо не переставали дружити ще відтоді, коли носили штанці на шлейках — Степан носив одну, а Григорій дві шлейки; може тому, що вони вже все переговорили, що можна, й не говіркі, мовчки йдуть через вулицю, бо навіщо їм слова, коли інколи їх чудово заміняє погляд, а інколи не зовсім розбірливе: "Еге ж!" Сусіди дивляться на них (це коли простують вулицею) кожен чи кожна зі свого обійстя і то не з особливого до них інтересу, а через те, що треба кудись дивитися, але Степан та Григорій не зважають на них, відтак сприймають як стовпців чи якесь інше одоробло.

Вони заходять до пивниці, де пахне кислим пивом, цвілими сирками, тютюновим димом, людським потом та зіпсованим повітрям. Тут за столами сидять персонажі Брейгеля, тільки перевдяглися зі старовинної в одежу теперішню; вони й ведуть себе, мов персонажі Брейгеля: махають, звівшись, кухлями, сучать один одному кулаки чи дулі, жлуктять пиво, мочачи в ньому носи; зрештою, виразів обличчя вони не скинули, — як старовинні, отож вирази обличчя в них тотожні, гротесково-потворні, але принаймні виразні. Отож Степан та Григорій долучаються до них, вони люблять пиво, і кухлі, які тримають шкарубкими п'ястями, і тютюновий дим, хоча Степан курить, а Григорій ні, і оцих персонажів Брейгеля, бо це чудовий живопис. Діди сідають у кутку, бо саме там люблять сидіти, люблять слухати навколишні розмови, вигуки, крики, пісні, коли персонажі Брейгеля розчулюються. Часом Степан виступав тут за орателя, бо його голова була не просто скринькою, а скринею, в якій було напхано анекдотів, які зібралися там

за весь час, який прожив, а це таки немало, при тому він переконував Григорія, що не забув із того, які йому траплялися, жодного. Але Степан сам анекдоти не розповідав, тобто зі своєї ініціативи, а тільки тоді, коли персонажі Брейгеля до нього причепляться: "Давай, старий, розкажи пару солоненьких!" Тоді він прокашлювався і починав витягати із тієї скрині один за одним, коли просили солоненьких, то й солоненькі, а часом і дуже, а коли просили просто, то й простих. Тоді персонажі Брейгеля вилуплювали очі, розтуляли верші і ґеґотали, але ні Степан, ні Григорій не сміялися: Степан тому, що був орателем, а Григорій усі ті анекдоти знав, а відома річ: смішне, раз почуте, уже й несмішне. Оповідав Степан тонким фальцетом із дивовижною мімікою, так ніби кожне слово ставило на його лиці печатку, відповідно до зображення тієї печатки воно й корчилося, а що слово було не одне, то й корчилося по-всякому. їм усім було тут добре, хоч пиво не раз бувало кисле і схоже більше на помиї, ніж смаковитий напій, хоч сирки були завжди несвіжі і пахли цвіллю. "Це я спиціяльно, — казав буфетник, коли хтось йому на те вказував. — Пі-ні-ці-лін! Пойняли?" І хоча, може, й не усі петрали, але пояснення всіх задовольняло, отож Брейгелівські персонажі забували про цю малу прикрість і починали знову вести себе так, як вели на знаменитих полотнах великого художника. Гойдався сивий димовий серпанок, часом лунали покрики, ніби ляпаси, часом вибалушувалися очі, розверзалися роти, хтось тицяв рукою чи хихотів, а Степан із Григорієм після того, як перший із них видобув зі своєї скрині жмут солоненьких, ніби відгороджувалися від того тлуму, від розмов, покриків, а сиділи один супроти одного й неквапно ковтали пиво, а часом позирали у вікно, біля якого сиділи — тоді про них усі забували, а вони купались у меланхолійному тускові.

Потім виходили з пивниці, залишивши там розгу-лялих Брейгелівських персонажів, які, здавалося, ніколи того закладу не покидали, адже насправді вони тільки й існували, що на полотні, а як можуть покинути полотно намальовані? Мовчки простували вулицею — це могло бути і ввечері, ні, таки переважно увечері; на ґанках, виставлених просто на вулицю, збиралися купками жінки на теревені, і це були жінки не з картини відомого чи невідомого художника, і не

намальовані, хоч шкода, бо обличчя мали не менш виразні, як їхні чоловіки, зібрані зараз у пивниці. Від річки пахло прохолодою і голосно кричали качки; Степан зирнув на Григорія, ніби щось безсловесно запропонував, а Григорій ствердно хитнув головою. А качки продовжували кричати, і діди мимоволі вслухались у той крик — ВОНИ КРИЧАЛИ, БО БУВ УЖЕ ВЕЧІР!

Так кінчався один із днів, про це й кричали качки. Діди заходили в Степанову кімнату, було темно, але світла вони не світили. Вогник Степаневої цигарки виривав із темряви шматки кімнати, ніби вони були розкладені на кубістичному полотні: там де шафа, і де стіл, і де вікно, і де застелене сірим ліжко, при тому і шафа, і стіл, чи вікно й ліжко зміщували свої пропорції і стояли радше навкоси, аніж прямо, і це, можливо, тому, що швидко зникали, тонучи в темряві, та й вогник то розпалювався, то примеркав. Коли ж Степан задумувався, вогник цигарки пригасав надовше. Але не раз під цю пору і в цій ситуації Григорій починав кашляти — це в нього було хронічне, отож бухав і бухав кашлем, не мігши зупинитися, тож здавалося, що це працює захований у тьму молотобієць: бух, бух, бух! Тоді спалахував сірник у Степанових руках, жовто розчахалася темрява — все захиталося й попливло: шафа, ліжко, стіл і графин на ньому, склянка, рука, котра наливає воду, — чувся глухий булькіт води, яка зливалася до склянки й ніби застигала в повітрі. Сірник погасав, чути ставало, як Григорій п'є, а випивши віддихує. І знову тиша. І знову спалах цигарки.

Потім вони розходяться. Степан роздягається, не запалюючи світла, при тому чинить це напрочуд повільно, охайно вішаючи одежу на бильці стільця. Тоді, вже роздягнений, витягає з-під ліжка нічного горщика, якого називає в розмовах лише нічною вазою чути тонкий мелодійний дзюркіт, ніби це в домі почав текти дзюрливий струмок. Степан слухає його, аж доки не висякає — оцей момент йому найбільше цікавий —звук сповільнюється, тихне, никне і нарешті зникає. Тоді рипить ліжко, Степан шумко видихає повітря, і тільки тоді вловлює цокіт годинника, бо досі той існував ніби поза свідомістю. Степан слухає його, і це ніби сигнал для його вечірнього думання чи напівмарення перед сном, коли

перед заплющеними очима починають промигувати кадрики. З темряви випливає образ жінки з чорними очима, і йому здається, що очей тих насправді нема, а є лише два отвори з налитою в них темінню. Але жінка не,може довго втриматись у його визорі, хитається, ніби перебуває у пласкій розрідженій плоті, і крізь її прозоре тіло проглядаються руїни будинків, порожні вікна без рам, крізь котрі світяться якісь очі, вулиця, закидана цеглою, яку вже подекуди зібрали в купки. Спалахує яскраво картина із Брейгелівськими персонажами, і друга — гурток жінок, зібраний на ґанку, виставленому на вулицю, вони повертають до нього голови і дивляться. І серед них та ж таки жінка із очима, повними тьми. А ще він бачить залізну почвару, таку високу, що сягає неба, складену із поруйнованих стін, воріт, жерел гармат, танків, бруку, погнутої бляхи, але без голови та обличчя. Добре знає назву тієї почвари — ВІЙНА. Йому не хочеться на неї дивитися, але вона стоїть перед ним і стоїть, навіть росте, як тісто, вона переповнює своєю плоттю його очі — це в ній цокає годинник, ніби серце, і це в ній знову з'являється образ жінки, але цього разу із дитиною, яку тримає за руку: ці дві постаті ніби чорні сильвети, вирізані із чорного паперу. Вони виходять із тіла потвори через залізні, вкриті численними заклепами, двері й простують вулицею, де все таке незнайоме: обличчя людей, що стоять на хідниках і мовчки дивляться, не виявляючи жодних ознак життя, і поруйновані стіни — це не руїни його міста, а якісь чужі; двоє із тих манекенів на хідниках тримають транспаранта, і він, Степан, силою уяви наближає його до очей, аби прочитати. Але те слово ніяк не хоче наближатися, транспарант ніби пручається, а може, його шарпає вітер, через що літери зміщуються. Але прочитати слово йому вдається, і воно просте: "НЕМАЄ". Уже він сам стоїть на тій вулиці, довкола гойдаються сірі постаті із сірого дня, також у пласкій розрідженій іпостасі. Хтось стоїть побіч, хтось несміливо торкає його за плече, ну звісно — це Григорій. Григорій, який притуляє холодні вуста до його вуха і розповідає дивну історію про вояка, може, то був німець, може, мадяр, може, словак, а може, хтось із тих, що з ними воювали. Еге, той забрів у річку, спершу по коліна, по пояса, підніс до скроні пістолета й вистрілив. Тоді стояв якийсь час, ніби востаннє озирав білий світ і різко звалився у воду. Потім прийшли інші вояки і потягли самовбивцю за ноги. Григорій розповів йому, що стояв там

близько і бачив голову вбитого, що глухо стукалась об брук. Але Степанові ця історія зараз чомусь нецікава, бо так він втратить із зору ті дві постаті у формі сильвет, вирізаних із чорного паперу, а цього він не хоче. І він покидає Григорія і біжить повз людей, що й досі нерухомо стовбичать на хіднику, повз тих двох із транспарантом, на якому написано те чудне слово "НЕМАЄ". Ні, жінка з дитиною не зникла. Дивиться на нього із пітьми, пітьми, як головний біль, очима, в яких завмерли клапті тієї пітьми, неозорої і безмежної пітьми. "Збери наш дім!" — каже йому жінка пошептом вуст і повторює: "Збери, Бога ради, наш дім!" І він сідає в червону пилюку, бо й цегла навдокіл червона, і починає перебирати грудки цегли, складає їх на купки, а тоді починає вірити в те НЕМАЄ. Біля нього стоїть Григорій, власне, його ноги в запилених патинках, знову торкає його за плече, але мовчить. Глухо, важко мовчить, бо для того, що хотів йому сказати, слів нема...

Вранці вони знову зустрічаються і знову йдуть вулицею. Але цього разу скерунок у них інший: туди, до школи, потім під кам'янисту гору, на якій спиняються й дивляться на чудовий краєвид: дві річки, що зливаються в одну, заросла деревами глибока долина із скелями, скеля й тут, під ногами, де стоять, посеред більшої річки — острів, також порослий деревами. Саме тут вони сідають, розкладають шахівницю, розставляють фігури й починають неквапливу гру. І їм обом здається, що та гра — це і є їхні стосунки впродовж довгих років від часу, коли носили штанці із шлейками, дотепер, коли вони ніби підвішені під цим небом і на цій скелі на невидних поворозах. Грають завзято й самопоглиблено, і кожен бажає виграти, бо в них є таємна домова: той, котрий виграє — в цьому світі залишиться, а другий — піде. Це жартівлива домова, але кожен із них знає, що не жартівлива. А ще кожен знає, що ніхто із них не знайде засобу, аби всі зіграні ними партії звести докупи, відтак і визначити переможця. Однак відають вони інше: там, над ними, існує око, яке те вчинить. Око, яке часом малюють на мальовидлах, око, управлене в трикутника — воно-бо ніколи не помиляється і йому за іграшку зібрати водно результати їхніх численних, схованих у глибині часу, партій.

По тому знову рушають до пивниці, де все повторюється, може, з малими одмінами: інші анекдоти розповідає Степан, і трохи змінена може бути компанія Брейгелівських персонажів.

І ще раз — вечір. І знову кричать качки на річці, їх гукають тонкими, також пташиними голосами жінки у білих хустинках. І качки покірно скоряються тому покрикові, підпливають на берег і незграбно вилазять на нього, а тоді пливуть, похитуючись, по траві й через дорогу. В них також є свій лад: попереду зеленоголовий качур, що хрипко покрякує, а за ним низкою — качки, можливо, вилаштувані в міру того, наскільки подобаються своєму повелителю. Юрмою проходить у парк молодь, і качки затримуються в траві, чекають поки перейде цей білозубий, гамірний і розвеселений гурт. А вони, Степан та Григорій, на те мовчки дивляться. Тоді заходять до Григорія і довго сидять у темряві. Степан курить улюблений "Прибой", і їм здається, що вечір за вікнами — це неосяжне море, яке котить свої прибої на їхню мізерну забіч. Вогник вихоплює з темряви їхні обличчя, і вони, ті обличчя, наче машкари із трагедії масок.

Григорій також нешвидко засинає. Закладає руки під голову, часом змінює позу, від чого ліжко рипить. Але видження, що навідують його, зовсім не такі, як у Степана, бо в нього ніколи не було отих чорних сильвет, витнутих із чорного паперу, завжди — сам і завжди, як любив казати "при собі". Через це йому бачаться порожні дороги, хоч так само, як і Степанові — зруйновані будинки. І на тих порожніх дорогах, власне одній, йому ввижається самітна постать із палицею в руці, яка йде і йде, часом зупиняється і дивиться з-під козирка долоні. І завжди бачить ворота. Коли ж підходить до них, то ворота самі рипливо розчиняються, відтак бачить Смертельну Тінь. Це щось із туману, замішаному на світлі, щось порожньооке, щось скалозубе. "Ходи, — сказала Смертельна Тінь. — І перейди кладку!" І він побачив греблю, складену з каменю, не просто складену, а змуровану, а далі — шлюз із кладкою-дошкою, в якому вирувала, шалено закручуючись, вода. І він став біля кладки, невідривно дивлячись на ту воду, бо та вода й була образом його життя.

Тоді побачив жінку. Якусь неземну, осяяну сонцем чи, може, була вдягнена в надто білу, надто накрохмалену і виварену одежу. В неї на голові — складені вінком коси.

— Може, допомогти перейти? — спитала жінка. Він усміхнувся і сказав, що просто став собі й дивиться на воду.

— ЖИТТЯ ТЕЖ ЯК ВОДА! — сказав він і раптом здивувався від виразу обличчя жінки: було воно невимірно гарне, невимірно печальне, невимірно покірне і повне того, чого він, здається, в житті не зазнав, але про що конечно відав.

І йому стало легко від того обличчя та усмішки.

— Ще не хочете переходити? — спитала жінка.

— Ні, — відказав. — Бо я все життя був сам і до цього звик. Але в мене є друг, — мовив він, — який не знав, що таке самотність. Отож мені ще треба його навчити.

— Навчити чого? — спитала жінка.

— Бути самотнім, — сказав Григорій. — Інакше він пропаде!..

Григорієві стисло у грудях, він перевернувся на другий бік, бо лежав на лівому. Потім у слух увірвався цокіт годинника, бо і в нього на стіні висіли такі ж ходики, як у Степана. І цей цокіт аж дзвенів у тиші кімнати — Григорій довго його слухав. І думав про цей дивний сон, про той шлюз і кладку, і про жінку, обличчя якої його схвилювало.

Легкий сон знову покрив тканкою його мозок, і той мозок перетворювавсь у воду, живу воду, мисельну воду, що безконечно точить і точить свою вирливу течію. І через ту воду проклалася одна із найосновніших його думок — кладка. А над ним горіло чорне і спокійне

небо, а десь збоку тахкотіли колеса — металевий, розмірний, золотий якийсь цокіт. Здається, це годинник котився на своїх коліщатах у ніч, і безмірний жаль почав заливати Григорієве серце. Він міцно заплющив очі і злякався, що до нього прийде третій сон, у якому вже не буде тієї жінки. Тож вуста його ледь чутно прошепотіли:

— Ще одну партію, будь ласка! Лише одну! Бо я хочу своєму приятелю програти!